

Apáczai „itt léte”

FÁBIÁN ERNŐ: APÁCZAI CSERE JÁNOS

Pokolian nehéz föladat lehetett kismonográfiát írni Apáczairól. Hisz pár éve jelent meg róla a klasszikus nagymonográfia, elég rég ahhoz, hogy általánosan ismertté váljék s elég frissen, hogy elavulásnak még legkisebb jelét se mutassa. S ami pedig Bán Imre nagy Apáczai-monográfiájából netán kimaradt, az is megtalálható — Keserű Bálint jóvoltából — Herepei János összegyűjtött tanulmányaiban. A honi kartézianizmus és puritanizmus körül burjánzó-virágzó filozófia- és eszmetörténeti irodalom pedig körültekintően föltárja az európai hátteret. Az 1975-ös évfordulói műszak is megtette a magáét: elismételte — olykor eredeti csomagolásban — az Apáczai-kutatás fontosabb eredményeit. Mit tehet itt még szegény kismonográfus? Megelégszik a nívós ismeretterjesztéssel? Kétszáz lapnyi terjedelemben szép teljesítmény magában is. Vagy újraolvassa Apáczai minden sorát, s megpróbál töprengeni fölöttük úgy, mintha ő olvasta volna először? Példák mutatják, hogy járható út ez is.

Fábián Ernő azonban nem követi egyik utat sem. Nem ajándékoz meg minket egy újabb, nívósan ismeretterjesztett Apáczaival, és nem közli Apáczai olvasása nyomán támadt ötleteit. Hogy akkor mit csinál? Hát — kifog a föladatán. Megtalálta a kellő műfajt, mert túljutott a föladatán. Ezért oldotta meg.

Mert mi is volt a feladata? Az alkalmából kell kiindulni, az évfordulói megrendelésből, ez nyilvánvaló. S ebből nyomban következik, hogy egy kis ismeretterjesztés — életrajzi adatok, fontosabb művek, megymás — elkerülhetetlen. Ámde újraolvassa az egész Apáczait — nem olyan nagy munka — és a reávonatkozó irodalom javát — elég nehéz penzum — óhatatlanul gondolkozni kezd az ember. Nem is baj, az évfordulóhoz — márcsak az aktualitás miatt is — mindig elváratik bizonyos fokú eredetiség. Éppen az ismeretterjesztés és az eredetiség korallzátonyain szokott a legtöbb jubileumi mű megfenekleni, boldogan betöltvén — látszólag legalábbis — feladatát. Fábián Ernő szerint azonban ez legföljebb csak a föladat kezdete. Az életrajzi-családi adatok és a *Magyar Encyclopaedia* ismertetése után azonnal azt kérdezi, éspedig nagyon határozottan, hogy mi végre mindez? És ezzel kezdődik a tulajdonképpeni föladat, amit azonban már ő maga tűzött ki magának. Azzal kezdődik, hogy a kérdésre meg sem próbál munka közben támadt gondolataival és elképzeléseivel felelni, hanem először is — mentesen mindenféle szubjektív elfogultságtól — megszerkeszti azt az absztrakt történeti vonatkoztatási rendszert, melyben Apáczai gondolkozása és cselekvése több-kevesebb pontossággal kifejthető. Azaz hőséhez hasonlóan jár el: jól definiált kiindulópontokkal lehorgonyzott és világosan megfogalmazott elméletet épít fel. Meg is mondja mindjárt, hogy miért. „A műveltségmodell elkészítése, amely »a megismerés folyamatában az adott objektumot helyettesíti«, azért fontos, mert ehhez mérten lehet tárgyilagosan értékelni azokat a szellemi alkotásokat, amelyek az adott történelmi kor ismeretanyagának összefoglalása céljából íródtak.”

De tán a legfontosabb mégis az, hogy az elmélet, a szemlélődést cselekvéssel felcserélő XVII. századi műveltségmodell tükrében világossá válik Apáczai prak-

tikus észjárása és cselekvése. A XVII. századi természetfilozófusok ugyanis elsősorban sohasem ismereteket terjesztettek, hanem meg akarták változtatni a világot. Csakhogy míg „Bacon és Descartes a természetet akarta alávetni az ember szükségleteinek, Comenius és Apáczai erkölcsös, tudományokban jártas közösséggé akarta kovacsolni elmaradt népét”. S ez nagyon lényeges különbség, mert így vált a Dunamedencében „a nyugati cselekvő magatartás nemzetnevelő programmá”.

S ezt megértve azonnal másként látszik Apáczai. Fábián Ernő — a többi Apáczai-kommentátorral ellentétben — nem kényszerül többé elmarasztalni hőst nem eléggé „tisztá” kartézianizmusa miatt, vagy épp mentegetni a XVII. század közepén már — úgymond — „jócskán túlhaladott” ramizmusáért. Védelmeznie sem kell puritanizmusának nem eléggé következetes, nem eléggé polgári „radikalizmusát”, ’egzisztenciális fenyegetettségét sem kell személyi üldöztetettséggé torzítania. Fábián Ernő Apáczaija még Basirius Izsák közbenjárását is kibírja, elhivatottságának, sőt mártíromságának csorbulása nélkül, nyugodtan áll és érvel választott tornyában. Megteheti, hisz ő nem átvette vagy éppen lemásolta, hanem a XVII. századi erdélyi körülményekre alkalmazta a kor aktuális műveltségeszményét. Akkor szorulna mentegetésre vagy érdemelne bírálatot, ha holmi erdélyi Descartes-ot játszana; de ő autochton alkotó, aki élesen érzékeli a különbségeket. S e szerint cselekszik és gondolkodik. „Amíg a kortárs természetfilozófusok, köztük is elsősorban Descartes, a valóságban való kételkedést a természetre alkalmazták, Apáczai a társadalmi jelenségek és folyamatok megismerésére is kiterjesztette.” Így lett tudatos társadalombíráló: „Széchenyit és Adyt előrevetítő kegyetlen kritikájával az elmaradottságért a nemességet és az ország vezetőit tette felelőssé.” Tekintélyes városi polgárság híján mégis tőlük várta a bajok orvoslását; úgy képzelte, hogy „a megújulás hordozója a nemesség kell hogy legyen”. De nem, vagy nem csak a születési arisztokrácia. „Az a nemes, aki magaviseletével, tudásával önmagának és övéinek dicsőséget szerez.” A művelődésen, az iskolai képzésen keresztül mindenki előtt meg kívánta nyitni a társadalmi fölemelkedés útját, származásra való tekintet nélkül, s egyébként is olyan keményen ítélte el „a mai napi nyomorúságos jobbágyság” egész intézményét, hogy az *Encyclopaedia* 1803-as győri kiadásából ki is hagyták ezt a mondatát.

Am Fábián Ernő ügyel rá, nehogy korát megelőző aufkléristának gondolhassa valaki fejtegetése alapján Apáczait. Hangsúlyozza, hogy a filozófus nem kívánta fölszabadítani a jobbágyokat, „az egyenlőséget csak a szellemi képességekben és a művelődésben ismerte el”. De — s ez legalább ilyen fontos — azt is hangsúlyozza, hogy Apáczai nemességre alapított reformelképzelése cseppet sem maradt el korától: „A kor ideálja az erényes nemes volt”, másutt is, a fejlett Nyugaton is. S a század legnagyobb államteoretikusainak egyike, Zrínyi Miklós is őrájuk kívánta alapozni messzenéző reformjait.

Zrínyi említésével érkezzünk Fábián Ernő Apáczaijának lényegéhez, lelkéhez. Szerves összetartozásuk fölismerése és kifejtése kulcsjelentőségű nemcsak az új Apáczai-kép, de az egész honi XVII. század történelme szempontjából. A kismonográfiából itt egy nagy korforduló, illetve elmulasztott korforduló körvonalai bontakoznak ki, s Apáczai alakja a Zrínyi-sors mellé növe hirtelen történelemmagyarázó jelentőséget nyer.

A két nagy gondolkodó ugyanis különböző utakon — az egyik az európai machiavellizmus, a másik a puritánus patriarchális demokrácia útján — azonos következtetésekre jutott, s ha messianisztikus terveket melengettek is a nemesség újjászületéséről, nagy elképzeléseik — „a reformtervek, állandó hadsereg, nemzeti monarchia, szomszédos országokkal való szövetség, anyanyelvű oktatás, akadémia létesítése, világi értelmiség nevelése — a történeti lehetőségek felismeréséből keletkeztek. Megvalósításuk elérhetőnek látszott”. Miért nem jártak hát mégsem sikerrel? Miért bizonyultak terveik végül is „messianisztikus ábrándoknak”? Ugyanazért, amiért „realisták voltak, amikor a nemességtől várták az állandó hadsereg megteremtését vagy a műveltség terjesztését. A 17. század derekán Közép-Európában a

nemességén kívül más társadalmi osztálytól reformok megvalósítását nem is lehetett várni”.

Íme a közép-európai társadalmi fejlődés nagy csapdája: az önmagát saját hajánál fogva sárból kirántó nemes ábrándja. Ez a Münchhausen báró modell persze hogy nem működhetett, hisz a nemeseket Nyugaton is a polgárság ösztökélte „nemes természetűvé”! A barokk grandiózus és grandiloquens dinamikája esszenciálisan dialógus, erős polgárság nyugtalanító és olykor fenyegető jelenléte nélkül sehol sincsen „erényes nemes”. Apáczai (és mutatis mutandis Zrínyi) nagy tragédiája, hogy korának nemeseszményét társadalmi és gazdasági feltételei híján próbálta megvalósítani. „Erdélyben a 17. században a nemesi uralom megerősödött, a paraszti árutermelés és a városi fejlődés a hanyatlás számos jelét mutatta. A polgárság nem tudta megőrizni pozícióit. A 17. század elején még virágzó mezővárosok fokozatosan elvesztették jogait, a falvak színvonalára süllyedtek. A városi fejlődés elakadt a kézműves-céhes színvonalon. Az ipari fejlődés hiányában a földesúri gazdálkodás nem tudta megindítani az agrárfejlődést. Az új nemesség kialakulási folyamata megakadt, a nemesség elvesztette a polgárosodás lehetőségeit.” Apáczai érezte a veszélyt, tán ezért is folyamodott a puritánus állam — Platon filozófiájával emberségesített — „erkölcsi diktatúrájához”; pedig így gondolkozásában a pedagógus „ismeretelméleti demokratizmusa ellentétbe került az erkölcsi türelmetlenséget hirdető állam-reformerrel”. Ebben a leszűkített keretben azonban reformtervei reálisak voltak: „Az erdélyi puritánus reformtörekvések sikere lehetőséget nyújtott volna arra, hogy Erdély az újkori fejlődés országaihoz közelebb kerüljön.”

Ez a felismerés az alapja Fábián Ernő történetfelfogásának: „A történelem nem egyszerűen szükségszerűségekből áll, hanem a szükségszerűségekből teremtett lehetőségekből is. A valóság alternatív szerkezete nem zárja ki a megvalósuló mellett létező más lehetőségeket, amelyek az objektív és szubjektív tényezők szerencsétlen, de nem sorsszerű alakulása folytán kihasználatlanul maradnak.” Kihasználatlanul, de nem (föltétlenül) haszontalanul, mert a „tisztán és világosan” megfogalmazott lehetőség — mint amilyen Apáczai iskolacentrikus kartézianizmusa volt — növelve az érthetőséget és a szellem demokratizmusát, megkönnyítheti vagy elviselhetővé szelídítheti, idővel tán még meg is javíthatja az emberek életét itt e Földön. És éppen ez az a pont, ahol Apáczai pedagógiája az immanens lehetőség fölismerésével Comenius chiliizmusa fölé emelkedik: „Apáczai filozófiai és neveléstudományi szintézisében csiszolt elmére és lélekre az itt létért van szükség, hogy Erdélyben megszűnjenek a barbár állapotok: »Ha nagy állhatatossággal nem iparkodunk, hogy az időt hasznosan eitöltsük, dicsőség nélkül, barmok gyanánt fogunk az életből kimúlni!»” Ezért nem szorul értelmezésre és mentegetésre Apáczai rövid élete és befejezetlen oeuvre-je Fábián Ernő explikációjában. „Magasztos, de üres eszmény” helyett egész emberi kontextusában fejtődik ki úgy, ahogyan Lucien Febvre szerezte: a hús-vér embert átvilágítja a teoretikus luciditás. (*Dacia Könyvkiadó, 1975.*)

VEKERDI LÁSZLÓ

A teorianélküliség esélytelensége

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS A TEÓRIA ESÉLYEI CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

Az erdélyi írásbeliség sajátos szerkezete okából a fiatal kolozsvári kritikus tanulmányainak, esszéinek és napi kritikáinak gyűjteménye mintegy húsz évvel korábban látott napvilágot, mint magyarországi kor- és pályatársaié. Várható tehát, hogy — ha olvassák — szigorú szemmel fogják azt tenni. Nem különben, de más